

**Duurzaamheid: vroeger, nu en in de toekomst,
Lezing van prof. dr. Jacqueline Cramer, directeur Utrecht
Sustainability Institute en hoogleraar duurzaam innoveren**

Wereldwijd staat het onderwerp ‘duurzame ontwikkeling’ hoog op de politieke agenda. Of je nu in Azië, Brazilië of Europa bent, thema’s als sustainability en Green Cities vinden overal weerklank. Los van politieke kleur beseffen velen zich dat we de wereld voor generaties na ons leefbaar moeten achterlaten.

Na de industriële revolutie en de ICT revolutie gaan we in deze 21^e eeuw te maken krijgen met een derde industriële revolutie richting eco-effectief produceren en consumeren. Dat is een revolutie waarbij de economie gebaseerd is op een duurzame energievoorziening en denken in kringlopen.

De centrale vraag van deze bijdrage is: Hoe heeft het beleid op het terrein van milieu en duurzaamheid zich de afgelopen 40 jaar ontwikkeld en wat is het toekomst perspectief?

Wat is er al bereikt?

De eerste wake-up call

De eerste aanzetten tot een systematisch milieubeleid in Nederland stammen uit de begin jaren zeventig. Toen sprak men nog niet over duurzame ontwikkeling, maar over het groeiende grondstoffen- en energieverbruik en de daarmee samenhangende milieuvervuiling. Katalyserend in dit proces was het rapport van de Club van Rome. Daarin werd gesteld dat de groei van de wereldbevolking en de welvaart zouden leiden tot een toenemend beslag op grondstoffen en energie en dito meer vervuiling. Het antwoord op deze problemen was volgens de Club van Rome ‘grenzen aan de groei’. Slechts een beperkte groep mensen, met name wetenschappers en een aantal media mensen, zag de ernst van de zaak onder ogen.

Voor de meeste mensen was deze oproep echter te abstract. Daarom was de hoofdaandacht in die tijd gericht op problemen die dichterbij huis steeds zichtbaarder werden. Dat waren de schuimkoppen op het water door te hoge fosfaatconcentraties in wasmiddelen. En dat was de luchtkwaliteit die zienderogen verslechterde in industriegebieden, zoals de Rijnmond.

Om daaraan concreet wat te doen, stelde de overheid wet- en regelgeving op, die bedrijven dwong milieumaatregelen te nemen. Bedrijven reageerden daarop defensief door te doen wat hen gevraagd werd. Het activeerde hen niet om zelf verantwoordelijkheid te nemen. De milieuschade werd zodoende beperkt maar niet fundamenteel voorkomen. Toentertijd richtten de bedrijven zich vooral op het toepassen van 'end of pipe' technieken die aan het eind van het productieproces werden geplaatst. Daarmee werd de diffuse verspreiding van verontreiniging vermeden (en opgevangen in filters of vetvangers) maar de oorzaak van de verontreiniging niet weggenomen. In veel gevallen leidde het tot een verplaatsing van het milieuprobleem van bijvoorbeeld het compartiment water naar dat van bodem of lucht. Bovendien kostte de plaatsing van deze schoonmaaktechnologie de bedrijven alleen maar geld, terwijl er nauwelijks financiële baten tegenover stonden.

Dat bedrijven toch hun toevlucht zochten tot deze technologie, heeft vooral te maken met het toenmalige milieubeleid. Deze wetgeving en daaraan gekoppelde vergunningverlening was korte termijn gericht. Bedrijven werden verplicht om binnen enkele jaren de uitstoot van verontreinigende stoffen tot een vastgesteld niveau terug te dringen door toepassing van specifieke technische standaarden. Om deze standaarden binnen de gestelde termijn te halen konden bedrijven vaak

weinig anders doen dan het plaatsen van ‘end-of-pipe’ technieken en het aanbieden van de verzamelde afvalstromen voor verwerking. In andere landen werd voor een vergelijkbare aanpak gekozen.

Vanaf begin jaren 80 verschoof de aandacht van lokale milieuvervuiling naar vervuiling die zich niet hield aan de grenzen van ons land: zure regen en aantasting van de ozonlaag. Deze twee problemen zijn redelijk goed aangepakt. We hebben in Europees verband wettelijke afspraken gemaakt over het terugdringen van de belangrijkste stoffen die leidde tot zure regen: NO_x, SO₂ en ammoniak. Deze afspraken hadden een lange termijn karakter en werden in het Nederlandse milieubeleid vastgelegd in convenanten met het bedrijfsleven. Omdat het bedrijfsleven de haalbaarheid van de op langere termijn vereiste reducties onderschreef, konden deze stapsgewijs gerealiseerd worden. Ook de aanpak van het gat in de ozonlaag is succesvol geweest. Dit kwam doordat het ging om een beperkt aantal gassen die de ozonlaag aantasten. Het was een hele klus om hier wereldwijd afspraken over te maken. Maar toen het Montreal Protocol eenmaal was getekend, verliep de invoering ervan redelijk soepel. Samenvattend kan gesteld worden dat in de eerste fase van het milieubeleid in Nederland wetgeving een centrale rol heeft gespeeld. De overheid schreef milieunormen voor waaraan het bedrijfsleven zich moest houden en in de jaren 80 begon men ook convenanten op te stellen met het bedrijfsleven. Rond midden jaren tachtig trad er echter een kentering op in het milieubeleid. Wet- en regelgeving op milieugebied leidde bij bedrijven tot defensief gedrag. Bedrijven deden wat hen gevraagd werd, maar kwamen onvoldoende met eigen initiatieven. Gebleken was dat het achteraf opruimen van de milieuverontreiniging geen garantie bood voor een schoon

milieu. Bovendien wilden bedrijven af van de in hun ogen veel te gedetailleerde regelgeving. Hun houding tegenover de overheid was: geef ons nu maar duidelijke milieurichtlijnen voor de korte en langere termijn, dan regelen we verder onze zaakjes zelf wel. De onvrede van beide kanten leidde tot een nieuwe benadering die bedrijven veel meer eigen verantwoordelijkheid gaf in de aanpak van hun milieuproblemen. ‘Zelfregulering’ kwam meer centraal te staan. Dit bleek de opmaat naar de tweede fase in het milieubeleid.

De tweede wake-up call

De tweede wake-up call werd ingeluid met de publicatie van het rapport ‘Our Common Future’ van de World Commission on Environment and Development (WCED) (de ‘Brundtland’ Commissie) (WCED, 1987). Na het rapport aan de Club van Rome ‘De Grenzen aan de Groei’ uit 1972 deed dit rapport een hernieuwd appèl op de maatschappij om verstandig om te gaan met onze planeet. Als antwoord op de problemen van een toenemend beslag op energie en grondstoffen hield de Club van Rome een pleidooi voor het stellen van grenzen aan de groei.

Vijftien jaar later - tijdens de opkomst van de tweede milieugolf - is de analyse van het probleem grofweg hetzelfde maar zijn de oplossingen anders. De Brundtland Commissie benadrukte het verband tussen milieu en ontwikkeling. Het Westen haalt verhoudingsgewijs veel grondstoffen en energie uit ontwikkelingslanden en soupeert deze op in eigen land. De ecologische voetafdruk van Westerse landen is daardoor veel groter dan wat ze zelf aan vervuiling veroorzaken. Om het probleem van grondstoffen- en energieschaarste aan te pakken, benadrukte de Brundtland commissie niet zozeer ‘grenzen aan de groei’, maar het verbinden van ecologie en

economie. Ze riep op om schoner te produceren en milieuverantwoorde producten op de markt te brengen.

In reactie op de oproep van de Brundtland commissie begon het internationale bedrijfsleven zich te organiseren in de World Business Council for Sustainable Development. Doel van deze groep gerenommeerde bedrijven was om zich te verenigen rond het streven naar een duurzame ontwikkeling. Hun eerste belangrijke uiting hiervan was de publicatie van 'Changing Course' (Schmidheiny, 1992) ten tijde van de Rio Conferentie over Environment en Development in 1992 in Brazilië. Het boek benadrukt dat het bedrijfsleven zelf een duurzame richting moet inslaan en dat dit niet ten koste hoeft te gaan van de bedrijfsresultaten. Integendeel. Milieu en economie kunnen hand in hand gaan. Aan de hand van praktische voorbeelden liet de World Business Council zien dat dit mogelijk was.

De tweede 'milieugolf' heeft geleid tot een groot aantal initiatieven binnen het bedrijfsleven, ook in Nederland. Eerst ging de aandacht vooral uit naar het voorkomen van de uitstoot van verontreinigde stoffen en beperken van afvalstromen binnen de eigen productiebedrijven. 'Pollution prevention pays' werd de slogan. En inderdaad: de resultaten lieten zien dat hierdoor het milieu verbeterde en kosten bespaard konden worden. Al snel daarna groeide het besef dat het streven naar duurzame ontwikkeling breder was dan het optimaliseren van de eigen schakel in een productketen. Duurzame ontwikkeling houdt in een energievoorziening gebaseerd op hernieuwbare bronnen, en het zoveel mogelijk in de kringloop houden van niet vernieuwbare grondstoffen. In lijn met deze visie namen bedrijven initiatieven om hun productketen te verduurzamen. Ecodesign en integraal

ketenbeheer werden belangrijke begrippen in midden jaren '90. Vooral koplopers in verschillende bedrijfssectoren zetten projecten op om hun productketens duurzamer te maken. Van bureaustoelen, meubels, elektronische apparatuur tot allerlei voedselproducten werden aan milieuanalyses onderworpen. Doel was om te bezien in welke schakels van de productketen de meeste milieuwinst te boeken viel. Toen bleek dat deze projecten ook economisch gezien aantrekkelijk waren, werd de slogan 'milieu en economie kunnen hand in hand gaan' steeds tastbaarder. Het vergrootte het draagvlak binnen het bedrijfsleven om de weg van de koplopers te volgen.

In deze tweede fase van het milieubeleid speelde milieuwetgeving nog wel een rol, maar was niet meer zo dominant. Beleidsinstrumenten die inspeelden op zelfregulering binnen bedrijven en productketens, werden steeds belangrijker. Bijvoorbeeld stimuleringsprogramma's op het gebied van Ecodesign en Afval en Emissiepreventie en financiële prikkels wonnen terrein. De basisregelgeving op de terreinen water, lucht en bodem was ingevoerd en nieuwe wetgeving had veelal betrekking op specifieke aspecten, zoals milieurisico's van bepaalde chemische stoffen. Bovendien werd de Nederlandse milieuregelgeving op steeds meer terreinen onderdeel van het Europese milieurecht. In deze fase werd milieuregelgeving daardoor vooral verfijnd, aangepast en op punten uitgebreid. Het gevolg hiervan was dat de wetgeving steeds complexer en gedetailleerder werd. Dit bracht onvrede met zich mee bij bedrijven en burgers. Men zag tussen de bomen het bos niet meer en daardoor werd regelgeving eerder een hinderpaal dan een stimulans om duurzamer te handelen. Dit gold zeker voor de bedrijven die wilden innoveren richting duurzaamheid. Deze koplopers kregen eind jaren 90 steeds meer volgers. Maar wat er in de

praktijk gebeurde, bleef toch veelal beperkt tot stapsgewijze milieuverbeteringen van productieprocessen en producten.

De derde wake-up call

Dat de uitdaging omvangrijker was dan hetgeen binnen het bedrijfsleven tot stand was gebracht, werd duidelijk na de eeuwwisseling. Inmiddels waren de snel groeiende ontwikkelingslanden, zoals China, India en Brazilië aan een enorme groeispurt bezig. De abstracte uitspraken uit de tijd van de Club van Rome werden plotseling voor iedereen veel realistischer. De megasteden die uit de grond verrezen en de stijging van de wereldbevolking naar 7 miljard, vormden het concrete bewijs hiervoor. De grote vraag werd hoe zulke megasteden leefbaar gehouden konden worden. Tegelijkertijd nam het aantal alarmerende studies toe over de opwarming van de aarde, achteruitgang van de biodiversiteit en het schaarser worden van grondstoffen. Juist in dit tijdsgewricht publiceerde Al Gore zijn spraakmakende boek 'An Inconvenient Truth' (Al Gore, 2006), wat vervolgens een derde wake-up call katalyseerde. Dit keer was het geen milieugolf meer maar een bredere duurzaamheidsgolf. Door alle ervaringen van de 35 jaar daarvoor beseftte een groeiende groep professionals dat het oplossen van milieuproblemen niet los gezien kon worden van de welvaart en het welzijn van mensen. Het vinden van een verantwoorde balans tussen 'People, Planet en Profit' deed op gang binnen en buiten het bedrijfsleven. De meeste aandacht in deze derde fase ging daarom uit naar duurzaam oftewel maatschappelijk verantwoord ondernemen. Bovendien drong steeds meer het besef door dat de grote duurzaamheidsvraagstukken alleen oplosbaar zijn als we onze economie op een duurzame leest weten te schoeien. Hiervoor waren niet alleen veranderingen op productniveau maar ook op systeemniveau nodig.:

duurzame transportsystemen, duurzame voeding, duurzame stedelijke ontwikkeling en een duurzame energievoorziening.

Gekatalyseerd door Al Gore's boek 'An Inconvenient Truth' kreeg klimaatverandering de hoogste politieke prioriteit. De roep werd steeds luider om onze energievoorziening op een duurzamer leest te schoeien. Om onze op fossiele energiebronnen gebaseerde economie om te vormen in deze richting was een ware systeemverandering nodig. Het was aan mij als Minister van Milieu en Ruimte om in 2007 een nationaal klimaatprogramma op te zetten en zo'n ambitie waar te maken.

Bij het formuleren van het klimaatprogramma heb ik mij als Minister gebaseerd op een aantal vuistregels uit de literatuur van transitiemanagement. Ten eerste moeten alle maatschappelijke actoren worden betrokken, veranderingen vinden plaats op micro-, meso en macroniveau, een lange termijn visie moet het denkraam zijn voor korte termijn acties en er moet ruimte zijn voor experimenteren en leren. Een transitieproces ligt niet bij voorbaat vast. Er is gedurende het proces sprake van aanpassen aan, leren van en inspelen op nieuwe situaties. Het gaat erom bestaande structuren en systemen dusdanig te veranderen dat deze aansluiten bij het nieuwe, in dit geval duurzame energiesysteem.

Toen ik vanuit deze filosofie in 2007 aan het werk ging met het nationale klimaatprogramma 'Schoon en Zuinig' (VROM, 2007), moest beleidsmatig het hele beleid van nul af aan worden opgezet. Een avontuur dus. Het programma was ambitieus. De doelstelling voor 2020 was 20% energiebesparing; 20% duurzame energie en 30% CO2 reductie. Alle maatschappelijke actoren, dat wil zeggen alle

sectoren in het bedrijfsleven maar ook gemeenten en provincies, werden in het programma betrokken. Per sector werden afspraken gemaakt over te halen doelen in 2020 en die werden vastgelegd in convenanten. Binnen elk convenant werd een combinatie van op maat gerichte beleidsinstrumenten geformuleerd. Meestal was het een combinatie van wetgeving, vergroening van de belasting, financiële prikkels, (collectieve) vormen van betrokkenheid van burgers en bedrijven en voorlichting. Per sector werden in samenwerking met het innovatie platform energietransitie forse hoeveelheden innovatiegelden verstrekt om de realisatie van specifieke beleidsdoelen mogelijk te maken. Afspraak was dat in het voorjaar van 2010 zou worden geëvalueerd of met de gekozen aanpak de doelen voor 2020 gehaald zouden kunnen worden. Als dit niet het geval was, zou de overheid extra veelal wettelijke maatregelen nemen. Hiermee stemde het bedrijfsleven in. Helaas moest het Schoon en Zuinig programma door de val van het Kabinet Balkenende IV afgebroken worden. Maar de gevolgde transitieaanpak lijkt nog steeds een begaanbare weg om een brede beweging van burgers en bedrijven op duurzaamheidsgebied tot stand te brengen. Systeemveranderingen van deze omvang zijn alleen mogelijk als daarvoor voldoende maatschappelijk draagvlak is, niet alleen binnen het bedrijfsleven maar ook bij burgers. Daarom betrok ik zowel het bedrijfsleven als gemeenten en provincies (en via hen de burgers).

Vooral de betrokkenheid van burgers bij het duurzaamheidsbeleid was nog onderbelicht tot 2007. Het duurzaamheidsvraagstuk was tot dan toe vooral een zaak gebleven van een – weliswaar steeds groeiende – groep professionals binnen het bedrijfsleven, de overheid en de wetenschappelijke wereld. Enquêtes onder burgers wezen

voortdurend uit dat zij duurzaamheid wel belangrijk vonden, maar van bedrijven en overheid de oplossingen verwachtten. De burgers zouden dan wel volgen. Dit laatste bleek in de praktijk lang niet altijd het geval te zijn.

Burgers waren over het algemeen wel gedisciplineerd in het scheiden van hun afval thuis. Daarop heeft de overheid ingezet met allerlei campagnes. Maar op andere fronten, zoals energiebesparing in het huishouden of het kopen van duurzame producten, was de burger terughoudend. We hebben in de beweging richting duurzaamheid de burger/consument onvoldoende betrokken, was mijn conclusie. Er had geen vergelijkbaar proces binnen de bredere samenleving plaatsgevonden zoals sinds de jaren '80 binnen het bedrijfsleven. Bovendien werd de burger vooral individueel aangesproken op milieugedrag met campagnes zoals: 'Het milieu begint bij jezelf'. Dit lokte de reactie uit: "Ach wat maakt mijn bijdrage uit. Dat is een druppel op een gloeiende plaat".

Naast publiekscampagnes had de overheid de consument geprobeerd aan te zetten tot duurzaam consumeren, door financiële stimulansen. Bijvoorbeeld door de plaatsing van een katalysator in de auto goedkoop te maken en de aanschaf van schonere auto's fiscaal te stimuleren. Zodra het direct voordeel opleverde in de portemonnee, waren consumenten wel bereid tot actie. Maar als de aanschafprijs van een milieuvriendelijker product hoger was, dan was de groep bereidwillige consumenten een stuk kleiner. Zelfs als de kosten redelijk snel terugverdiend konden worden, zoals bij energiezuinige verlichting, bleek de consument terughoudend.

Wat kon ik als Minister doen om zo'n patstelling te doorbreken? In sommige gevallen moet je als overheid impopulaire maatregelen nemen, was mijn opvatting. Dit gold

bijvoorbeeld voor het geleidelijk uitfaseren van de energie-onzuinige gloeilamp. Hier was sprake van een kip ei probleem. Nieuwe, energiezuinige lampen werden beperkt gekocht door de consument met als gevolg dat het bedrijfsleven nauwelijks investeerde in nieuwe ontwikkelingen op verlichting gebied. Het was bekend dat LED verlichting veel energiezuiniger was, maar deze ontwikkeling werd afgeremd doordat het niet uit de pioniersfase kon komen. Als Minister heb ik destijds daarom het voortouw genomen samen met het bedrijfsleven om de gloeilamp in Nederland en de EU uit te faseren. Het gevolg was een enorme opkomst van LED verlichting en door die toenemende meeropbrengst een verlaging van de kostprijs. Een dergelijke forse maatregel is natuurlijk niet met alle producten mogelijk en wenselijk. Wat kan de overheid dan nog meer doen om consumenten aan te sporen tot de aanschaf van milieuvriendelijker producten? Als Minister heb ik ook subsidies ingezet, bijvoorbeeld op de aanschaf van goed isolerende beglazing en andere energiebesparingsmaatregelen in het huis. Ondanks deze financiële prikkel bleek de bereidheid van consumenten tot het nemen van maatregelen beperkt.

Burgers hebben uiteenlopende redenen om hun gedrag niet te willen aanpassen. Ze schrikken terug voor de rompslomp die bijvoorbeeld energiebesparingsmaatregelen met zich meebrengen of ze houden zich liever vast aan gewoonten en gebruiken die ze kennen. Maar bovenal speelt het prisoner's dilemma: wat maakt mijn bijdrage aan het milieu uit op het grote geheel? Dit dilemma is alleen te doorbreken als er nieuwe vormen van burger- betrokkenheid worden ontwikkeld. Een goed voorbeeld hiervan is de Klimaatstraatfeest campagne, waarbij straten in Nederland met elkaar in competitie gingen over wie in één jaar tijd het

meeste energie kon besparen. Dit leidde in die straten tot saamhorigheid en bereidheid elkaar met maatregelen te helpen. En wie won, kreeg een buurtfeest aangeboden. Ik heb dit initiatief als Minister actief ondersteund. Ook de actie van Urgenda om collectief op grote schaal zonnepanelen in te kopen en daardoor een veel lagere prijs te bedingen, is een positief voorbeeld van nieuwe, collectieve vormen van burgerbetrokkenheid. In wezen zijn dit bottom-up initiatieven waar de rol van de overheid meer faciliterend is dan leidend. De opgave is om consumenten veel meer vanuit hun eigen belang en belevingswereld collectief te betrekken bij initiatieven richting duurzaam consumeren. Dit vergt een nieuw samenspel tussen de burgers en de overheid.

Samenvattend kan gesteld worden dat in deze derde fase van het duurzaamheidsbeleid de nadruk steeds meer komt te liggen op vernieuwing op systeemniveau, bijvoorbeeld het energie- of transportsysteem. Dit wordt ook wel transitie-management genoemd. Om zo'n structurele verandering van de economie tot stand te brengen, is breed maatschappelijk draagvlak nodig. Daarvoor moest de overheid een scala aan beleidsinstrumenten inzetten, die toegespitst waren op de specifieke situatie. Wetgeving kon daarin een rol spelen, maar ook economische en sociale instrumenten. Van belang was dat de overheid een heldere visie formuleerde en een korte en lange termijn strategie. Bij de invoering van beleid kreeg de overheid een faciliterende en bemiddelende rol en stimuleerde ze zelfregulering. De proactieve bedrijven binnen de industrie namen de leiding in productketens en clusters en werden al snel gevolgd door een groeiende groep geïnteresseerde bedrijven. De beweging van burgers groeide uit van een milieubeweging naar een bredere duurzaamheidsbeweging. Daarbinnen waren uiteenlopende mensen actief. Jongeren die

zelf een duurzaam bedrijf wilden opzetten, bestaande bedrijven die zich op duurzaamheid wilden onderscheiden en burgers die zich verenigden in energie-coöperaties en gezamenlijk hun huis in een wijk energie-zuiniger gingen maken.

Toekomstige uitdagingen

De hardnekkigste duurzaamheidsvraagstukken waarvoor we nu staan, zijn tegelijkertijd de grootste uitdagingen in de 21^e eeuw. Zorgen dat de aarde gemiddeld zeker niet meer dan 2 graden Celsius opwarmt ten opzichte van het begin van de industriële revolutie, dat we de biodiversiteit in stand houden en de voorraden grondstoffen en water op aarde niet uitputten. Dit besef begint steeds dieper door te dringen in de maatschappij. Het streven naar duurzame ontwikkeling wordt steeds nadrukkelijker beleefd als een blijvende trend.

Terugkijkend is er de afgelopen veertig jaar op het gebied van duurzaamheid een flinke stap voorwaarts gezet. Door incrementele innovaties zijn productieprocessen en producten duurzamer geworden. De tot nu toe genomen maatregelen zijn alleen verre van voldoende om de enorme opgave waarvoor we als mensheid staan, te realiseren. Daarvoor zijn verdergaande, spronggewijze innovaties nodig op systeemniveau die leiden tot een circulaire economie gebaseerd op het sluiten van grondstofkringlopen en op een duurzame energievoorziening. Eerste pogingen in die richting laten zien dat ook deze veranderingen mogelijk zijn. Technisch kunnen we al veel. Waar het vooral op vastloopt, is de moeilijkheid bestaande structuren en belangen te doorbreken en consequent beleid te voeren. Bedrijven zullen op nieuwe manieren moeten gaan samenwerken in productketens en clusters. En er zullen nieuwe, collectieve

vormen van betrokkenheid van burgers in praktijk gebracht moeten worden om breed maatschappelijk draagvlak te krijgen.

In feite gaat het om een ware revolutie, waarvan we de omvang nog niet goed kunnen bevatten. Zeker is dat onze energie en grondstoffensystemen er anno 2050 geheel anders uit zullen zien dan nu. Om deze majeure verandering tot stand te brengen zal de overheid een inspirerende, faciliterende en sturende rol moeten spelen.

Vergelijken we de rol van de overheid in het duurzaamheidsbeleid door de jaren heen, dan vallen verschillende zaken op. In de eerste fase van het milieubeleid had de overheid een dominante rol. Zij stuurde middels wet- en regelgeving en trachtte op die manier milieudoelen te halen. In de tweede fase verbreedde het milieubeleid zich naar duurzaamheidsbeleid, terwijl tegelijkertijd de rol van het bedrijfsleven actiever werd. Naast wet en regelgeving werden instrumenten ingezet die zelfregulering binnen bedrijven bevorderden. Dit was een combinatie van fiscale en financiële prikkels, convenanten, innovatiegelden, financiering van trainingsprogramma's en voorlichting etc. Deze lijn zette zich ook in de derde fase door. Het duurzaamheidsbeleid werd steeds meer maatwerk. Per bedrijfssector werden afspraken vastgelegd waarbij een mix van instrumenten diende als ondersteuning bij de uitvoering. Daarnaast kwam er meer aandacht voor nieuwe vormen van betrokkenheid van burgers. In plaats van een individueel, moreel beroep te doen op burgers werd gezocht naar nieuwe manieren om vanuit de burgers zelf bottom up initiatieven te stimuleren. Ook hier gaat het om de inzet van een combinatie van beleidsinstrumenten.

In alle fasen blijft milieuwetgeving van belang. Alleen neemt de dominantie ervan af. Bovendien maakt de Nederlandse milieuwetgeving steeds vaker onderdeel uit van Europees beleid. We zijn nu in de fase beland waarbij de roep om stroomlijning van milieuwetgeving de boventoon begint te voeren. Dit komt doordat de wetgeving dusdanig is verfijnd en uitgebreid, dat de praktische uitvoering eronder lijdt. Op zich is dit probleem te ondervangen door de wetgeving te moderniseren. Maar dat wetgeving nodig blijft ook in deze tijden, is zonneklaar. Het moet alleen geen rem op ontwikkelingen worden, die de overheid op duurzaamheidsgebied juist wil stimuleren.

Als we in staat zijn op bovengenoemde wijze geen stappen maar sprongen in de richting van duurzaamheid te maken, kunnen we een vierde wake-up call voorkomen. En voor toekomstige generaties een leefbare aarde achterlaten.

Referenties

Cramer, J., Duurzaam ondernemen: van defensief naar innovatief, Inaugurele rede Universiteit Utrecht, Utrecht, 2006.

Gore, A., An Inconvenient Truth, St. Martin's Press, New York, 2006.

Meadows, Dennis, L., The Limits to Growth, Universe Books, New York, 1972.

Schmidheiny, S. with the Business Council for Sustainable Development, Changing Course, MIT Press, Cambridge, 1992.

World Commission on Environment and Development, 'Our Common Future', Oxford University Press, Oxford, 1987.